

Слово від упорядниці

*На вході у заклад Х звично лізу
до кишені за грошима.
Але з віконця долинає старечий голос:
— Не-не, солдатам безплатно. У нас
тут комунізм!
Не стримуюсь і розпочинаю дискусію:
— А чого тільки в привокзальному
сортирі? Обіцяли ж по всьому Союзу.
— Е, ні! — відповідає бабуся. — Хай він
тут і закінчується!
Готове гасло для УІНП!*

Цей допис Едуарда Зуба, зроблений у жовтні 2022 року на власній сторінці в соціальній мережі, є промовистим прикладом його стилю. Під пером талановитого автора навіть буденна подія перетворюється на влучно й досконало розказану історію. З кількох рядків ми дізнаємося, що автор — військовий, який кудись прямує, що він знається на історичній науці, а ще — хоча це не очевидно з самого тексту — дотичний до Українського інституту національної пам'яті. Видання цієї збірки є ініціативою його колег по Інституту.

За багато чеснот, але передусім за стилістичну досконалість текстів, Едуарда Зуба люблять читачі, поважають і трохи заздять йому колеги, дослухаються як прихильники, так і опоненти. Він не лише висококласний фахівець. Він приклад людини, яка не тільки досліджує минуле, а й без вагань стає його співтворцем, прикладом відданості країні та цінностям.

¹ УІНП — Український інститут національної пам'яті — центральний орган виконавчої влади, співробітником якого Едуард Зуб є з грудня 2019 року.

«Харків. Хрести. Хмарочоси. За лаштунками червоного міфу» — це збірка нарисів історика, популяризатора науки, вправного публіциста, екскурсовода й Захисника України Едуарда Зуба. Під цією обкладинкою зібрано 45 текстів, написаних у 2018–2022 роках та опублікованих в інтернет-виданні Mediaport. Це мікроісторії мешканців Харкова, які стали свідками карколомних змін у перші три десятиліття ХХ століття.

Героями цих оповідей є як пересічні харківці, котрі потрапили в поле зору преси, советських репресивних органів чи білої контррозвідки, так і відомі чекісти на кшталт Степана Саєнка. У цитатах із архівних документів, яких у книзі дуже багато, збережено орфографію тієї доби. Відповідно до оригіналу передано й назви органів влади, установ та організацій, яких нині вже не існує. У письмі Едуарда Зуба збережені його стилістичні особливості: зокрема написання імен та деяких слів із нарочитим відтворенням російської фонетики.

Свої розвідки він будував тільки на перевірених джерелах: архівах, пресі того часу, епістолярії. Особливо любляв влаштовувати своєрідний «історичний перехресний допит» мемуарам, вправно викриваючи або свідомі перекручення фактів, або кон'юнктурні «хиби пам'яті». Кожен його нарис — це самобутня розповідь про повсякдення доби Української революції 1917–1921 років та ранньорадянського Харкова. Автор у властивій йому стилістичній манері занурює читача у вир столичного життя, викриваючи потворне обличчя «будівників комунізму» — від рядового активіста до керівників ЧК. Його слово — немов добре заточений олівець: просте, але точне й сильне, здатне креслити лінії людських доль і цілих епох.

Збірка складається з трьох розділів. **«Харків»** — нариси про повсякдення, де автор без прикрас показує реалії голодних 1932–1933 років, розповідає про непарадний бік столичного буття. У розділі **«Хрести»** йдеться про розграбування й знищення більшовиками харківських церков. Едуард Зуб понад двадцять років працював із архівами, щоб відтворити картину руйнування святинь міста. Заключний розділ **«Хмарочоси»** присвячено улюбленій темі автора — діяльності репресивних органів. Сам він іронічно визначав цей напрям досліджень як «популярне катознавство».

Гортаючи збірку, читач ніби занурюється в тогочасний Харків: то потрапляє на гучні площі та у вир великих подій, то заходить до приватних осель і стає свідком тихих розмов. У цій книзі немає вигаданих світів — є реальність, яка звучить голосом автора. Тому роль упорядниці була водночас і простою, і відповідальною: не заглушити цього голосу, а навпаки — дати йому прозвучати. Це діалог. І хай він триває.

*Марія Тахтаулова, начальниця Другого
міжрегіонального територіального відділу
Українського інституту національної пам'яті*

Харків, серпень 2025

Небайдужий історик

Обов'язком історика є розібратися з минулим, зрозуміти причини та наслідки процесів, що відбувалися колись, їхній вплив на сьогодення. Проте український історик має ще один додатковий обов'язок — пояснити це іншим. Адже наше минуле — об'єкт не лише наукових досліджень, але й інформаційних маніпуляцій. Метою тих, хто ними займається, є розкол суспільства, послаблення держави, дезорієнтування світу.

Назагал низький рівень знань історії в Україні та про Україну за її межами створює сприятливі умови для таких дій з боку деяких сусідів. Для Росії історичні міфи стали важливим інструментом у війні проти України. Адже наміром РФ є не лише завоювання наших територій, але й зміна ідентичності, невіддільним елементом якої є спільні уявлення про минуле.

Едуард Зуб чудово розумів це. Тому зусилля спрямовував не тільки на вивчення загалом мало дослідженої теми, але також на її популяризацію у статтях, документальних фільмах, подкастах. Та й сама обрана ним тема — Харків і Харківщина доби Української революції 1917–1921 років та перших десятиліть советської влади — виклик стереотипам і вигідним для Росії псевдоісторичним інтерпретаціям минулого. Він успішно руйнує уявлення про це місто як найбільш російське і советське серед українських, проводить деконструкцію одного з ключових міфів Харкова — «першої столиці», який має за мету створювати уявлення про 20–30-ті роки минулого століття як про його золоту епоху. В дослідницьких працях Зуба Харків інший — один з епіцентрів саме українського політичного та культурного життя. Разом з тим він оповідає, як намагалися зробити це місто советським та російським.

Едуард Зуб не обмежувався дослідженням і популяризацією минулого, — він брав активну участь у процесах, які формують сьогодення України. Тут його старання були спрямовані саме на усунення комуністичних чи імперських нашарувань на обличчі улюбленого Харкова. Він енергійно долучився до роботи топонімічної комісії, що повертала місту історичні назви чи пропонувала нові — пов'язані з його далеким та близьким минулим. Саме завдяки таким, як Зуб, небайдужим активістам та експертам і стала можливою декомунізація, що стартувала в Україні 2015 року.

Як тодішній керівник Українського інституту національної пам'яті, відповідального за реалізацію цієї політики, я дуже добре розумію внесок людей, котрі на місцях підтримали нашу роботу, ініціювали власні заходи. Саме об'єднаними зусиллями, в результаті спільного тиску з Києва від УІНП як органу влади та з локального рівня, нам вдалося зламати спротив байдужих чи навіть ворожих до цих процесів політиків та бюрократів на місцях. Вони не розраховували на такий завзятий підхід у реалізації закону. Тому дуже правильним було те, що Зуб врешті долучився 2019 року до команди УІНП.

Але Едуард Зуб у прагненні допомогти країні не обмежився вивченням історії, її популяризацією та дієвою участю в процесах декомунізації та деколонізації. У час найбільшої небезпеки, після початку повномасштабного вторгнення Росії, він попри вже немолодий вік узяв до рук зброю, вступивши до Збройних сил України. У боях під Бахмутом восени 2022 року він востаннє вийшов на зв'язок. Відтоді вважається зниклим безвісти.

Ми не можемо говорити щодо захисника України «Вічна пам'ять», бо все ще залишається надія. Але можемо й мусимо робити все, щоби пам'ятати про нього. Тому так важливо, що з ініціативи його колег в Україні запроваджено стипендію імені Едуарда Зуба за дослідження і популяризацію історії Харкова та Української революції 1917–1921 років на локальному рівні. Важливо, що побачила світ ця збірка його статей. Тексти, що демонструють, якого цікавого історика нам уже бракує.

*Володимир В'ятрович, історик, голова
Українського інституту національної
пам'яті в 2014–2019 роках*

Χαρκις

Як у радянському Харкові хабарників карали

28 серпня 1925 року Найвищий суд УСРР затвердив обвинувальний висновок у «справі харківських судових працівників».

Наступного дня газети приголомшили читачів цифрами: притягнутих до суду — 96 чоловік. 17 з них — посадові особи: 9 (!) народних суддів, один слідчий, секретарі нарсудів та члени колегії захисників. Обвинуваченим пред'явлено цілий букет статей — від «зловживання владою» до «замаху на вбивство».

Виявивши гідний подиву професіоналізм, кореспондент «Коммуниста» стиснув до третини газетної шпальти переказ 300 сторінок обвинувального висновку. З нього випливало, що протягом 1922–1924 років у Харкові сформувалася система продажу судових рішень. Народні суди були наскрізь просякнуті хабарництвом!

Брали постійно. Грошима, їжею, самогоном. «Класову лінію», якою так пишалася радянська влада, викривлювали системно. Адже з пролетаря багато не візьмеш.

Власник чайної, котрий гнав самогон на продаж, відбувався символічним штрафом (за геть не символічний хабар). Натомість проста робітниця спокутувала вигнане для себе зілля роком ув'язнення. «Ваша "робітнича справа" — остільки-оскільки», — оголосив пролетарям суддя 1-го району Серединцев, коли ті звинуватили його в потуранні непманам.

Друге ліворуч — обличчя радянського правосуддя. Суддю Сілакова взяли під час пиятики

Рівень нахабства у служителів Феміди був різним. У 6-му «брали тонко», бо там судив Сілаков — фахівець з дореволюційним стажем. Зате в 12-му квітнуло відкрите здирництво: навіть сімнадцятилітня кур'єрка бралася «вирішувати справи» за помірну ціну! Адже районом керував «свій у дошку» Олексій Акімов. Без фахової освіти, але з заслугами: комуніст з 1917 року, колишній член Царицинського ревкому, трибуналіст, завідувач наросвіти і т. д., і т. п.

Гнилість району пояснювалася ще й географічно: тут розташовувався Благбаз. З густою мережею «ганделиків». Справ щодо самогону відкривали стільки, що бачити суддю тверезим щастило небагатьом.

Крім хабарників та хабародавців, притягнули до суду ще й групу посередників. Як членів колегії захисників, так і «підпільних адвокатів». Хоча до найзначнішої фігури — Митрофана Демченка (56 епізодів хабарництва) — означення «підпільний» пасувало погано. Прохачів він приймав відкрито — у власному будинку. Ще й секретаря завів, уже не мігши самотужки впоратися з напливом клієнтів.

«Наплив» спостерігався і в... харківському цирку. Бо саме там 8 листопада 1925 року розпочався судовий процес. Одних тільки адвокатів сорок чоловік набралось! Додайте сюди чотирьох суддів і чотирьох прокурорів. А глядачів прибуло стільки, що для підтримання порядку викликали кінну міліцію.

Обвинуваченим виділили огорожений бар'єром партер. За нього помістили й тих, хто перебував під вартою ще до суду, і тих,

хто раніше залишався на свободі. З останніх не з'явилося дев'ятеро: їм забули прислати повістки. З тієї ж причини не дорахувалися 28 свідків. Організація процесу шкутильгала на обидві ноги!

Першою жертвою суду став... начальник конвою Репкін. З тієї причини, що заборонив захисникам спілкуватися з клієнтами будь-якими мовами, крім російської. У розпал українізації! В присутності одного з її провідників — наркома юстиції і прокурора республіки Миколи Скрипника. Репкіна відсторонили від служби, а справу його передали військовому прокурору.

Перші три дні пішли на розгляд клопотань, порушених сторонами процесу. Звільнили з-під варти кількох вагітних, двом обвинуваченим призначили психіатричну експертизу. Також долучили до справи декілька документів. Найцікавішими були не заповнені, але вже підписані суддею Леляком і народними засідателями бланки вироків.

Ще два дні судові секретарі зачитували довжелезний обвинувальний висновок. Потім почали опитувати обвинувачених щодо визнання своєї вини.

З дев'яти колишніх суддів повністю погодився з обвинуваченням один Алексеев. Тільки корективу вніс: «Брав! Але справи все одно вирішував по совісті!». Три хабаря з пред'явлених семи визнав Котляров. У двох (один з яких — мішок борошна) зізнався нарсуддя Рибалов.

Суддя Ієвлев, який витрачав на власні потреби судові збори, визнав лише розтрату. Хабарництво відкинув.

Суддя Бунтар-Чернявський, котрий під час попереднього слідства частково визнавав свою вини, несподівано передумав: не брав! Передумав і «самогонний» Акімов: із 39 хабарів, що йому інкримінували, визнав лише два. Ще трое суддів — Сілаков, Леляк і Серединцев — обвинувачення в хабарництві відкинули взагалі.

Добряче розвеселивши публіку, відкинув Сілаков і «замах на ббивство». Каюсь, мовляв, стріляв! Але у стелю. А не в п'яного слідчого Ляшкевича, який ховався під столом.

Більш поступливою виявилася дрібнота — діловоди, секретарі. Ці обвинувачення визнали, бо на них і висіло менше. А от

*Підпільний адвокат
Митрофан Кир'янович Демченко*

Радянiзацiя Тараса: спроба перша

«Нiкого так не шанували й не шануватимуть, як Шевченка, бо це шанування не отруєно анітрохи отрутою офіцiальщини», — писав 1914 року Сергiй Єфремов. I гiрко помилявся, як виявилось згодом.

Уже за п'ять років по тому, в 1919-му, харківські «Известия» впевнено прорекли: «День 11 марта, согласно постановления Правительства, должен быть посвящен памяти Тараса Шевченко... По всем учебным заведениям должны быть устроены лекции, рефераты, доклады, выясняющие личность и значение Тараса Шевченко, как первого борца за свободу трудящихся масс на Украине».

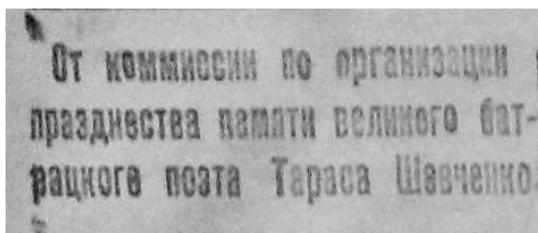
Чіткий командний тон газетного оголошення, написаного, до того ж, чужою мовою, не залишав жодних сумнів: отруєння «офіцiальщиною» успішно стартувало. Причому в найгіршому, радянському варіанті.

Утім, почався цей процес не безрезневими урочистостями — трохи раніше. Орієнтовно 24 січня 1919 року, коли представники української громадськості Харкова зустрілися з наркомом освіти Володимиром Затонським.

Володимир Затонський — «куратор» перших Шевченківських днів у радянському Харкові

Це був своєрідний зондаж, «проба ґрунту». За три тижні до того в місті вкотре змінилася влада, і українським діячам конче треба було дізнатися, як поставляться більшовики до тих, хто морально підтримував

Зверніть увагу на Тарасів «титул» зразка 1919 року

і духовно наснажував їхніх попередників, — Директорію УНР.

Допитливих і нелякливих чекав приємний сюрприз. Товариш Затонський впевнено пообіцяв, що «всі національні, культурно-просвітні здобутки українців за час революції не те що не будуть порушені, але ще даліше будуть поширюватися при допомозі теперішнього уряду».

Ба більше, в обмін на лояльність були відверто запропоновані гроші: «Різні українські інституції позашкільної освіти, як, наприклад, «Просвіти», Народні доми, книгозбірні і т.п... навіть можуть одержати від сучасного уряду фінансову допомогу, коли тільки їхня діяльність не буде шкодити теперішній владі».

Підбадьорена щедрим наркомом, українська інтелігенція виступила з цікавою ініціативою. Як повідомляли 6 березня харківські «Известия», «общее собрание членов т-ва «Просвита»... постановило обратиться к Правительству Украинской Республики с просьбой об издании особого декрета о признании дня памяти Т. Г. Шевченко днем неприсутственным, днем всеукраинского народного праздника». В перекладі з бюрократичної мови на людську це означало, що день смерті поета мав стати загальнодержавним вихідним.

Театр Комерційного клубу на Римарській — місце перших за «советів» офіційних Тарасових святкувань

З такою постановкою питання влада не погодилася, але урочистостями сипонула густо. 11 березня о 12:00 ледь не по всіх «культурних вогнищах» тодішнього Харкова були проведені «літературно-музичні ранки» для учнів середніх та початкових шкіл. Драматичний театр на Сумській, Народний дім біля Кінного ринку, театр Комерційного клубу, зал Української

Хрести

Закрити. Зняти. Знищити

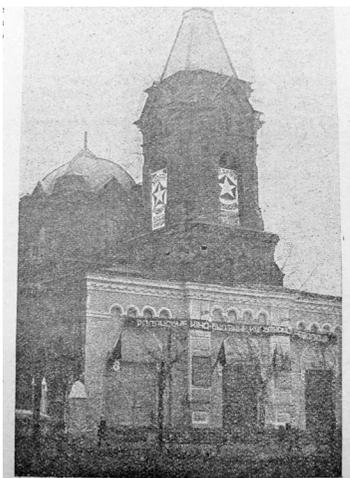
Начитаєшся старих газет — і засумуєш за сталінським Харковом. От же ж люди залізні були: в люті морози до захмарних висот дерлися! І не бурульки льодяні знімати — дзвони та хрести.

Вісімдесят дев'ять років тому¹ столицю УСРР антирелігійний психоз охопив. Ще й демони руйнації в гості завітали. Не кругла, скажете, дата? Зате маківки харківських церков були круглими. І лазити по них за екстремальних погодних умов навряд чи хто б погодився з доброго дива. Але країна потребувала металу! А також цегли, деревини і... приміщень для культурно-масової роботи.

Чому ця потреба неймовірно загострилася на межі 1929–1930 років, Господь відає. Культові споруди закривали в Харкові й раніше, але градус істерії навколо них тримався у більш-менш пристойних, за радянськими мірками, межах.

¹ Статтю опубліковано 28 січня 2019 р. — Прим. упорядниці.

На свята 12 Жовтня, в кс. церкві на Москалівці, в Харкові, відкрито будинок кіно-культури. Тут провадитимуться щоденно кіносеанси. Удень для дітей—учнів, безплатно, увечері—для дорослих, за зниженою ціною. Кіно-сеанси даватимуться в супроводі докладів і лекцій

Здається, єдиним винятком довго було відкриття клубу в колишній хоральній синагозі (червень 1923-го). Тоді п'ятитисячний натовп на мітинг пригнали. З оркестром! А що вже у пресі галасу було! А потім ніби попустило.

Сяку-таку демонстрацію зібрали на початку вересня 1929-го, коли влаштовували клуб в «Соляниківській» синагозі. Лише невеличкою статтею відгукнувся «Харківський пролетарий» на передачу караїмської кенаси «войовничим безвірникам». А закриття Каплуновської, Ново-Троїцької та Кирило-Методіївської церков так взагалі без особливого резонансу сталося. І вже тим паче ніхто публічно не переймався долею їхніх дзвонів та хрестів.

Щоправда, точилася дискусія навколо Мироносицької церкви. Але і її геть не відразу призначили жертвою. Кілька місяців у газетах сперечалися, де саме будувати «оперовий театр». І в списку об'єктів, які планувалося знищити заради нього, вона була єдиним культовим. Можливо, тому на ній і зупинилися.

Також не один день готували громадську думку до знищення Миколаївського собору. Хоча й вдаючись до досить сумнівної аргументації.

Напередодні «жовтневих свят» 1929-го обстановка загострилася: робітництво Москалівки захотіло Преображенську церкву на клуб переробити. А чому б і ні? Тримайте, шановні, подарунок до 12-ї річниці революції!

А потім мов з гори покотилося: то будівельникам Михайлівську віддай, то піонерам — Вознесенську. Напередодні «нового Різдва» (25 грудня) 1929 року харківські газети просто зарясніли повідомленнями про «антирелігійні» резолюції зборів трудових колективів.

Були вони стандартними: закрити найближчу до підприємства церкву плюс кафедральний собор. З огляду на етнічний склад працівників відзначилася оригінальністю артіль «Харків-Одяг».

Хмарочоси

Червоний терор: несподівані відтінки

9 жовтня 1920 року Харківська ЧК оприлюднила черговий розстрільний список. Довжелезний, на тридцять п'ять пунктів. І вельми цікавий, яким би цинічним не здавалося таке визначення.

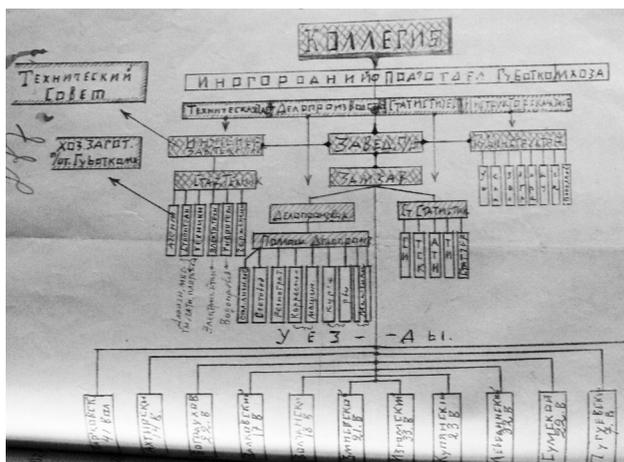
Стислі коментарі, вміщені поруч з прізвищами убійних, дозволяють зробити майже еретичний, як на нинішні часи, висновок: геть не за кожною жертвою червоного терору варто проливати сльози.

Різноманітної «контри» (що тільки не підводили під це визначення!) у списку найменше — дев'ять чоловік. А перед ведуть кримінальні злочинці — цілих п'ятнадцять.

«Послужні списки» деяких аж просяться до сценарію крутого бойовика. Як от у Грабовського Миколи Степановича, розстріляного за збройне пограбування каси... Катеринославської ЧК.

От такими заголовками харківців лякали аж до 1922 року

Раритетна схема: структура Харківського Губкомунгоспу 1920 року. Другий зверху прямокутник у лівій частині аркуша очолював Веніамін Басіс

Феміністкам на втіху можемо назвати прізвища жінок, які анітрохи не поступалися чоловікам. Громадянки Віра Ругальова та Олександра Кушнарєнко відправилися до пекла «за активное участие в шайке бандитов, совершившей ряд грабежей и налетов». І ще й з доважком: «при облаве на “малину” оказали вооруженное сопротивление милиции».

Але найцікавішою видається третя категорія жертв — одинадцять чоловік, розстріляних за посадові злочини. Коли б не дата вироку, можна було б подумати, що мовиться про наших сучасників.

Виявляється, сумнозвісні «відкати» існували вже на зорі радянської влади. От тільки боролася вона з ними рішучіше, ніж нинішня. Через що й стали до стінки харківський комунальник Веніамін Басіс і його катеринославський колега Григорій Новіньков.

Перший очолював підвідділ заготовок Губкомунгоспу і, як сказано у вироку, «покупал у спекулянтон для нужд коммунального хозяйства товары по спекулятивным ценам, оплачивал дутые и несуществующие счета и делился с ними разницей».

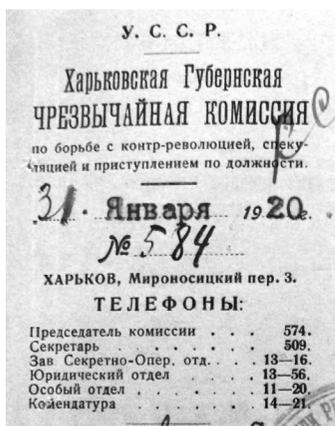
Ще цікавіше вийшло з Новіньковим, який прибув до столиці УСРР з метою закупівлі матеріалів для водогону та електростанції. Тут хіба що лихий розбереться, чи то він Басіса підставив, чи то Басіс його.

За даними слідства, в нехитру схему заробляння грошей утаємничив наївного катеринославця саме харківський комунальник.

ЧК проти розшуку: війна на тлі епохи

Поединок між силовими структурами — завжди захопливе видовище. Але спостерігати за ним краще з безпечної відстані. Років так у сто. Або приблизно до того.

На початку 1920-го, «мов пси голодні за маслак», зчепилися дві поважні установи — Харківська ЧК та губерньський розшук. Аж клоччя на всі боки полетіло!

Кутовий штамп Харківської ЧК 1920 року

Траплялося таке й раніше, але вперше «сутичка бульдогів під килимом» вийшла на світло. Справу про зловживання співробітників розшуку чекісти передали до трибуналу, де і виявилось, що сторони конфлікту варті одна одної: брудними методами не гребував ніхто.

Щиро кажучи, у ЧК були серйозні причини зацікавитися борцями з криміналом. Адже у червні 1919-го, коли «совети» тікали з Харкова, тільки четверо працівників розшуку залишили місто. Інші пішли на службу до білих.

Агент 2-го розряду Петро Тюріков, наприклад, чесно відпрацював пів року в денікінській контррозвідці. Як перед тим у червоних, а ще раніше — в державній варті гетьмана Скоропадського. Після повернення більшовиків у грудні 1919-го він пішов на підвищення: очолив 4-й район розшуку. Так само вчинив агент 1-го розряду Микола Рудаков: зняв отримані від денікінців капітанські погони і знову став служити червоним.

Радянська влада йшла на компроміс вимушено: не вистачало кваліфікованих кадрів. Але й залишати перевертнів без догляду теж не збиралася. Про всяк випадок їх обклала сексотами губерньська ЧК, закинуло свого агента і республіканське управління.

Безпосередньо на Василя Манцева, головного чекіста України, працював двадцятилітній більшовик Олександр Родіонов, начальник 8-го району розшуку міста Харкова. Його донесення не вирізнялися оптимізмом: «В губрозыске царит хаос, дисциплины нет никакой. Бандитизм развивается в городе, а сотрудники пьянствуют».

Ще б їм було не пиячити! У грудні 1919-го керувати серйозною установою довірили товаришеві Антону Кириленку, який і сам не просихав. А на посаду був призначений лише тому, що не заплямував себе службою у «класових ворогів».

31 січня 1920 року п'яничку Кириленка змінив двадцятивосьмилітній Володимир Пшениченко, затятий картяр. Зате зі зразковою анкетною: більшовик, вища освіта. У 1919-му був головою Харківського повітового ревкому, комісаром Харківської кріпосної зони. Відступаючи з боями на північ, отримав поранення. А видужував уже в Москві, на посаді інспектора політуправління Червоної Армії.

До Харкова Пшениченко приніс воістину московський розмах: подарував коханці за рахунок губрозыску розкішний торт вартістю в десять тисяч. Два з половиною своїх посадових оклади! Але «взяли» його не за любов до солодкого.

Оберкат Василь Манцев страшенно цікавився справами губрозыску